

desembre 2017

9,50 €

90

AURIGA

REVISTA DE DIVULGACIÓ I DEBAT DEL MÓN CLÀSSIC

AURIGA

XIII Fòrum Auriga
Reus

11 i 12 de novembre de 2017

AJUNTAMENT DE REUS

COL·LEGI OFICIAL DE DOCTORS
I LLICENCIATS EN FILOSOFIA I LLETRES
I EN CIÈNCIES DE CATALUNYA

4. Les polítiques de recerca, conservació, valorització i difusió del patrimoni arqueològic català impulsades per la Generalitat de Catalunya i els seus principals instruments i agents d'implementació. **Jusèp Boya**
6. El MNAT davant els reptes del projecte Patrimoni Mundial de Tàrraco. **Mònica Borrell Giró**
9. El Museu Bíblic i la Catedral de Tarragona: dos espais d'interpretació del recinte de culte imperial de Tàrraco (Hispania citerior). **J.M. Macias Solé, A. Muñoz Melgar, I. Teixell Navarro**
13. Presentació del nou grup d'innovació docent CINESTÈSIA. **David Solé, Denis C. Plesa, Lorena Riñón**
15. Les excavacions arqueològiques a la pedrera del port de Tarragona entre 1853 i 1856. Edició d'un manuscrit inèdit de Bonaventura Hernández Sanahuja. **J. López Vilar**
17. Caracterització dels assentaments urbans en la costa de la Ibèria septentrional (segles VI-III aC). **J. Sanmartí, MC. Belarte, J. Noguera**
19. Intervenció arqueològica al lateral de la C-31 a Badalona. Noves dades sobre l'urbanisme de la ciutat romana de Baetulo. **P. Padrós, C. Forn, F. Florensa i I. Moreno**
23. Treballar amb fòssils, tot un repte!. **E. Magriñá i I. Cervera**
28. ARREL: Aplicació de jocs seriosos en entorns col·laboratius per la transmissió del patrimoni cultural de Catalunya. **M. Blay, J. M. Macias, J. J. Ramos González**
32. Els romans a Reus. Una experiència didàctica i museística. **Montserrat Trias**
36. Les TIC en l'arqueologia a l'ensenyament secundari Mª À. Bosch
38. Riudoms i el seu entorn, un paisatge romanitzat del Baix Camp. **Valerià Romero**
40. Caracterització de les fortificacions ibèriques a la Laietània (segles V-III aC). **Oriol Cuscó**
43. El cicle estatuari julio-claudi del fòrum de Tàrraco **Julio César Ruiz Rodríguez**
47. Va de trans? A propòsit d'*Hermaphrodita* de Marie Delcourt. **Mercè Otero Vidal**
50. Pedres que evoquen sentiments amb toc de Mediterrània: l'estela de Vinebre i la de la Nau de Tortosa. Una nova proposta didàctica a l'Ebre final. **Margarida Genera i Monells**
55. Projecte "Les arrels del present". **Coloma Bartra**
57. Algunes mostres de pervivència clàssica en monuments de la ciutat de Reus. **Joan Alberich i Mariné**
61. Eduard Toda i Güell (Reus, 1855 - Poblet, 1941). **Jaume Massó**
63. Ruta Arqueològica per Reus. **Jaume Massó Carballido**

El passat mes de novembre vam celebrar el XIII Fòrum Auriga a Reus en el marc de la Capital de la Cultura Catalana 2017. Aquest número d'AURIGA conté la publicació de les comunicacions.

Després de tretze anys de fòrums Auriga ininterromputs, és la primera vegada que el celebrem amb el conseller de Cultura a l'exili, al qual s'hi sumen els també exiliats membres del Govern i els que estan empresonats. És per això que en aquest editorial donem la paraula a un membre de la nissaga catalana del món clàssic, Carles Riba (1893-1959), reproduint un fragment de la seva poesia escrita des de l'exili:

*Homes que vau mesurar i acomplir accions més que humanes
per merèixer l'orgull d'ésser i de dir-vos humans,
jo em reconec entre els fills de les vostres sembres il·lustres;
sé que no fórem fets per a un destí bestial.*

*La llibertat conquerida en l'apassionada recerca
del que és ver i el que és just, i amb sobrepreu de dolor,
ens ensenyàreu que on sigui del món que és salvada, se
[salva
per al llinatge tot dels qui la volen guanyar;
i que si enlloc és vençuda i la seva llum és coberta
per la tempesta o la nit, tota la terra en sofreix.*

*Sí, però l'esperança meravellosa traspasa,
cria, més real que la tenebra o l'estel
— ossos decebut i l'heroica pira en el vespre
desesperat — per a molts sembla d'antuvi una fe;
sols que té menys espera i arrenca de tots els exilis
cap al seu crit, i els batuts van retrobant-se soldats.*

Elegies de Bierville, IX (1941)

AURIGA

Rda. Universitat, 7, 3r, 4a. 08007 Barcelona
Telèfon: 93 412 32 94. Fax: 93 412 68 71
E-Mail: auriga@ccc.cat
www.auriga.cat
Twitter: @RevistaAuriga
Facebook: Revista Auriga

Dipòsit Legal : B-12032-91
ISSN Auriga paper: 1131-50087
ISSN Auriga digital: 2014-7856
Correcció: Pol Fernández i Tudela
Disseny, assessor informàtic i webmaster:
Miquel Fernández i Barta

AURIGA és membre de l'Associació de Publicacions Peròdiques en Català (APPEC).

La revista AURIGA no comparteix necessàriament les opinions dels autors dels articles.
Aquesta publicació es pot reproduir, citant-ne, però, la procedència.

Editor:

Directora:

Consell de Redacció:

Consell Assessor:

Xavier Tudela i Penya
Montserrat Tudela i Penya
Ma. Jesús Espuña i Ferrer
Pere Izquierdo i Tugás
Francesca Mestre i Roca
Joan Pedrola i Santamarta
Xavier Yáñez i Such
Norbert Bilbeny i García
Joan Busqueta i Riu
Sebastià Giral i Soler
Bàrbara Matas i Bellés (†)
Carles Miralles i Solà (†)
Mercè Otero i Vidal
Isabel Rodà de Llanza
Joan Sanmartí
Eulàlia Vintró i Castells

Fotografia de portada:

Cartell del XIII Fòrum Auriga

EL CICLE ESTATUARI JULIO-CLAUDI DEL FÒRUM DE TARRACO

Julio César Ruiz Rodríguez
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

El fòrum (*scil.* "colonial") de Tarraco es coneix parcialment, tot i que els treballs arqueològics recents i la revisió de les primeres excavacions han aportat noves dades.¹ D'aquesta manera, avui sabem que els seus orígens es remunten a finals del segle II aC, quan fou bastit un temple dedicat a Júpiter, Juno i Minerva. Després de l'obtenció del rang de *colonia* de dret romà per part de Cèsar (c. 45/44 aC), el *Capitolium* fou reformat i, a l'oest d'aquest temple, fou construïda una nova plaça forense, presidida en el seu lateral septentrional per una basílica jurídica. Aquesta ambiciosa obra pública va ser conclosa aparentment durant l'època d'August.

A l'espai ocupat pel recinte del fòrum i al seu voltant ha sortit a la llum un gran nombre d'escultures.² La majoria d'elles pertanyen a una galeria d'estàtues de la família imperial juli-clàudia, que aparegueren predominantment a l'actual carrer d'en Soler. Les obres per a la urbanització d'aquest viari, a finals del segle XIX, varen comportar la destrucció de l'edifici en el qual estaven col·locades totes aquestes estàtues. Com a observador, Bonaventura Hernández Sanahuja no només va procurar rescatar les peces arqueològiques trobades, sinó que també va intentar recopilar tota la informació possible sobre les circumstàncies de troballa de cada una d'elles. Més tard, entre 1925 i 1930, va ser excavada l'àrea conservada i visitable actualment, sota la direcció de Joan Serra i Vilaró. E. M.ª Koppel, seguint interpretacions precedents, va determinar que en el tram del fòrum avui desaparegut, al carrer d'en Soler, s'hi ubicà la basílica i que, per tant, les estàtues imperials van estar erigides a l'interior d'aquest edifici. Aquesta hipòtesi ha de ser descartada, atès que actualment sabem que la basílica es correspon amb l'edifici porticat situat a l'oest i que, per tant, les estàtues s'emplaçaven dins d'un edifici de dimensions, característiques i funcionalitat diferents. Encara que no es conserven estàtues que puguin ser datades amb

anterioritat al regnat de Calígula, la col·locació d'estàtues imperials en el fòrum "colonial" està documentada a través de l'epigrafia ja des de l'època augustal. Entre els anys 16 i 14 aC, va ser erigit un ample pedestal sobre el qual es van instal·lar estàtues com a mínim d'August, Tiberi i Drus el Vell (CIL II2/14, 879). Cap al mateix període va ser posta una estàtua d'August, documentada novament gràcies a les restes de la placa fixada al seu pedestal (CIL II2/14, 877). En els primers anys de l'època tiberiana, concretament en 15-20 dC, fou erigit un monument honorífic a Drus el Jove, aleshores fill i successor del sobirà regnant (CIL II2/14, 884). Probablement contemporani, és un monument tal vegada dedicat a Tiberi (CIL II2/14, 883). Ja en l'època de Claudi fou col·locat un pedestal que suportava potser l'estàtua d'aquest emperador (CIL II2/14, 892). La resta d'inscripcions en honor a membres de la família imperial es conserven de manera massa fragmentària (CIL II2/14, 882, 885-889/90 i 956).

LES ESTÀTUES CONSERVADES: CATÀLEG

Els retrats

1. Neró Cèsar, fill major de Germànic (MNAT, núm. inv. 45003).

Marbre blanc de gra fi (Paros?). Alçada: 40 cm (del mentó fins al capdamunt: 35 cm); amplada: 25 cm. Època de Calígula. KOPPEL 2000, pp. 83-84 láms. 5-8.

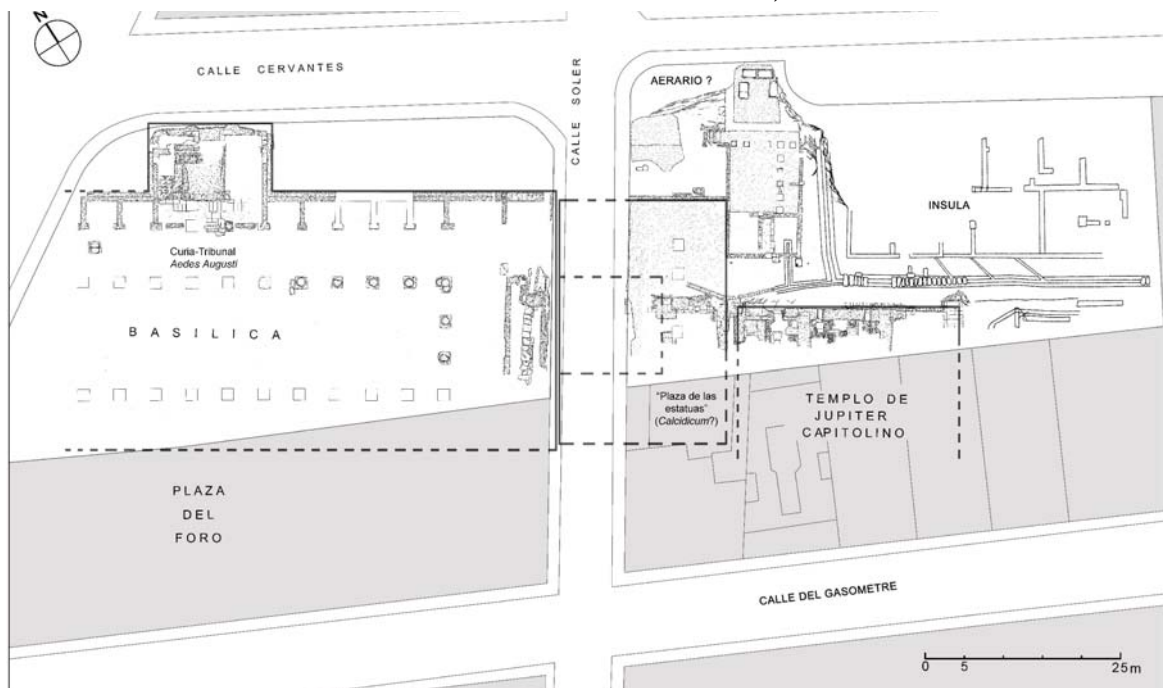
2. Tiberi (MNAT, núm. inv. 45002).

Marbre blanc de gra fi (Paros?). Alçada conservada: 30 cm; amplada: 24 cm. Època de Calígula/inicis del regnat de Claudi. KOPPEL 2000, pp. 81-83 láms. 1-4; HERTEL 2013, p. 173 núm. 78 Taf. 78.

3. August? (MNAT, núm. inv. 517).

Marbre blanc de gra molt fi. Alçada: 33 cm (del mentó fins al capdamunt: 27 cm). Època de Claudi. KOPPEL 1985a, p. 32 núm. 44 Taf. 12.1-2 (cf. pp. 49 i 151).

Planimetria de les runes excavades i conservades del fòrum "colonial", en relació a la trama urbana actual

Les estàtues icòniques

4. Part inferior d'una estàtua femenina vestida: Lívia? (MNAT, núm. inv. 381).

Marbre blanc de gra molt fi amb vetes grisenques (segurament Luni-Carrara). Alçada conservada: 137 cm; longitud: 61 cm; profunditat: 35 cm. Època de Claudi. KOPPEL 1985a, pp. 38-39 núm. 57, Taf. 18.1-5 (cf. pp. 49-50 y 151); GARRIGUET 2001, pp. 57-58 núm. 80 lám. XXIII, 3.

5. Estàtua femenina vestida: Agripina la Jove? (MNAT, núm. inv. 6920).

Marbre blanc de gra fi amb vetes grisenques (segurament Luni-Carrara). Alçada conservada: 178 cm; plint: 54 x 33 cm. Època de Claudi. KOPPEL 1985a, pp. 37-38 núm. 56 Taf. 17.1-3 (pp. 49-50 y 151); GARRIGUET 2001, p. 57 núm. 79 lám. XXIII, 2.

6. Togat amb bulla: Britànic o Neró (MNAT, núm. inv. 382).

Marbre blanc de gra fi amb vetes grisenques (segurament Luni-Carrara). Alçada conservada: 87 cm; longitud: 43 cm; profunditat: 21 cm. Mitjan segle I dC. KOPPEL 1985a, pp. 35-36 núm. 48 Taf. 15.1-4 (cf. pp. 49-50 y 151); GARRIGUET 2001, p. 54 núm. 75 lám. XXII, 2.

7. Fragment d'un togat (MNAT, núm. inv. 384).

Marbre blanc-grisenc amb vetes grisenques (segurament Luni-Carrara). Alçada conservada: 74 cm; longitud conservada: 22 cm; profunditat: 31 cm. Època de Claudi. KOPPEL 1985a, p. 36 núm. 49 Taf. 16.1 (cf. pp. 49-50 y 151).

8. Fragment d'un togat (MNAT, núm. inv. 385).

Marbre blanc de gra mig. Alçada conservada: 65 cm. Segon quart del segle I dC. KOPPEL 1985a, p. 36 núm. 50 Taf. 16.2 (pp. 49-50 y 151).

9. Fragment d'estàtua cuirassada (MNAT, núm. inv. 455).

10. Marbre blanc de gra fi. Alçada conservada: 21 cm; longitud conservada: 12 cm. Segon quart del segle I dC. STEMMER 1978, p. 97 núm. VII.a (4) Taf. 65.4; KOPPEL 1985a, pp. 36-37 núm. 53 Taf. 16.6.

La plàstica ideal

10. Venus Cnídia (MNAT, núm. inv. 383).

Marbre blanc de gra mig-gruixut (Paros?); encarnats polits. Alçada del cap: 29 cm; alçada de la part conservada del tors: 43 cm. Mitjan segle I dC. KOPPEL 1985a, pp. 41-43 núm. 60 Taf. 21.1-4 y 22.1-5 (cf. pp. 49-50, 137, 142-143 y 151).

11. Cap d'Apol·lo (MNAT, núm. inv. 470).

Marbre blanc de gra mig-gruixut (Paros?). Alçada conservada: 37 cm. Segon quart del segle I dC. KOPPEL 1985a, pp. 39-40 núm. 58 Taf. 19.1-4 (cf. pp. 50, 141 y 150).

EL CICLE D'ESTÀTUES

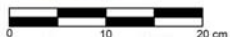
Les estàtues més antigues conservades corresponen a dos caps masculins de grandària considerablement superior a la natural. Ambdues efígies varen ser trobades en context d'amortització, però és versemblant pensar que inicialment estigueren ubicades junt amb la resta d'imatges de la dinastia julio-clàudia. El primer d'aquests retrats representa a l'emperador Tiberi, mentre que en el segon s'ha reconegut a Neró Cèsar –fill major de Germànic–, existint consens en datar-los en l'època de Calígula i, conseqüentment, en considerar-los com a imatges pòstumes. Així mateix, les seves similituds formals i estilístiques són indicis per a considerar una producció a un taller comú, molt probablement ubicat a la mateixa *Tarraco*. Tot i això, ha de senyalar-se que, en el cas del retrat de Tiberi, és possible que la part de la cara amb les faccions fossin executades ja en els primers anys del regnat de Claudi, podent tractar-se d'una reelaboració d'una imatge de Calígula després de la seva mort i *damnatio memoriae*.

La resta d'estàtues pertanyents amb seguretat a aquest cicle dinàstic foren recuperades a l'actual carrer Soler. Això permet suposar, com ja hem comentat anteriorment, que totes elles varen ser col·locades dins d'un mateix espai. De fet, Hernández Sanahuja informa que totes aquestes estàtues s'hi trobaven encara in situ juntament amb les inscripcions corresponents. Per començar, en aquest lloc va ser trobat un retrat masculí amb el cap velat, de grandària superior a la natural. Tot i el seu deficient estat de conservació, en ell es poden reconèixer trets propis de les efígies d'August: en particular la disposició dels cabells al costat dret. Comparacions estilístiques permeten datar-lo durant el regnat de Claudi, tractant-se conseqüentment d'un retrat pòstum.

També procedeixen del mateix lloc tres estàtues icòniques estants, els caps de les quals –treballats com a peces separades– no han arribat fins als nostres dies, presentant l'habitual apèndix per a ser assemblades. Malgrat això, les seves dimensions superiors a la grandària natural, la seva notable qualitat i el fet que hagin aparegut molt a prop del possible retrat d'August apunta a favor de què es tractin d'imatges relacionades amb membres de la dinastia Júlio-Clàudia.

El primer d'aquests exemplars correspon a la part inferior d'una estàtua femenina; un dels seus fragments

Retrats imperials.
D'esquerra a dreta:
Neró Cèsar (1),
Tiberi (2)
i August (3)

va ser descobert immediatament al costat del possible retrat d'August. La dona està vestida amb un llarg *chiton*, cobert per un mant molt cenyit especialment a les cames, i porta calçat tancat. Les seves característiques es troben en escultures datades entre el regnat de Calígula i els primers anys de govern del seu successor. Es considera una peça importada, destacant qualitativament entre les altres. Així mateix, el tipus estatuari utilitzat, i el fet que fos recuperada juntament amb el retrat en el qual s'ha identificat a August, porta a afirmar que ens trobem davant una imatge de Lívia.

Una segona estàtua femenina, de dimensions similars a l'anterior, va ser recuperada a la banda exterior de l'accés nord-oriental de la basílica; per tant, lleugerament desplaçada de la seva ubicació primària. Està vestida amb una *tunica* sobre la qual s'ha col·locat un mant, que permet veure la prenda inferior únicament en el pit esquerre i per sobre dels peus, que són coberts mitjançant sabates tancades. Pot ser datada cap al mateix moment que l'escultura anterior, i no es descarta el seu caràcter de peça importada totalment manufacturada. Tot i que en aquest cas la identificació és més incerta, ha estat relacionada amb Agripina la Jove. En relació amb això, cal destacar que a l'interior de la basílica va ser trobat un retrat femení de grandària superior a la natural, del qual es conserva exclusivament la part posterior. El pentinat recorda a imatges d'Agripina la Major, podent ésser situada al segon quart del segle I dC, encara que s'ha considerat que es tracta d'un retrat privat seguint l'estil d'època principalment degut al seu lloc de troballa. No obstant això, pensem que no s'ha d'excloure absolutament la seva vinculació amb una emperadriu o princesa de la dinastia julio-clàudia.

La tercera estàtua icònica correspon a un personatge masculí infantil. Porta una túnica de curtes mànigues i una *toga praetexta* d'escassa tela. Del seu pit penja, a través d'un ample cordill, una *bulla* de grandària proporcionalment gran. És datada cap a mitjan segle I dC, és a dir, a l'última etapa del regnat de Claudi. Per tant, representa amb força seguretat a un dels prínceps successors d'aquest període, possiblement Britànic (fill de Claudi) o bé el futur emperador Neró. Del mateix espai, procedeixen encara dos fragments de togats adults, de grandària lleugerament superior a la natural. Del primer d'ells ha arribat fins a nosaltres el braç esquerre i part de l'espatlla, que mostren característiques formals datables amb certa precisió durant l'època clàudia. El segon conserva l'espatlla i la part superior del braç esquerre, i fins i tot una porció del dors, essent parcialment visible encara el forat per a la inserció del cap. Podria haver estat produït en el segon quart del segle I dC. Tot i l'estat fragmentari d'ambdues peces, la seva tipologia i especialment el seu lloc de troballa consenten suposar que varen formar part de la mateixa galeria d'estàtues. A més, s'ha apuntat per a ambdós el possible origen en un mateix taller local.

El cicle dinàstic contenia també estàtues ideals, vinculades a l'estratègia propagandística per a la legitimació dels emperadors julio-claudis. Una placa inscrita, trobada al mateix lloc, va estar fixada a la cara anterior del pedestal que va sostenir una estàtua de *Victoria Augusta* de dimensions superiors a les naturals (CIL II/14, 864):

Estàtues icòniques. D'esquerra a dreta: possibles efígies de Lívia (4), Agripina la Jove (5) i Britànic o Neró (6)

l'amplada restituïda de la inscripció se situa en torn dels 90 cm. Aquesta va ser donada per la *Colonia Triumphalis Tarraco* després del triomf d'August sobre els pobles del nord de la península.

Per damunt de la resta d'escultures recuperades al fòrum destaca en particular una estàtua de grandària natural, que pertany a una excel·lent rèplica d'una reinterpretació hel·lenística de la Venus Cnídia. De la peça, quasi segurament importada a causa de la seva excel·lent qualitat i la fidelitat respecte al prototip, es conserven tres fragments: el cap, una part del dors –amb les cuixes, el pubis i els glutis– i l'atuell de suport per a la vestimenta. El tors va ser trobat juntament amb el grup d'estàtues imperials. Aquesta estàtua ha estat datada a mitjan segle I dC, i es vincula amb certesa a les estàtues de la família imperial, com a antecessora divina de la dinastia. Tal vegada amb un significat similar pogué ser interpretat un cap d'Apol·lo, de grandària sensiblement superior a la natural. Va ser recuperat a l'interior d'un pou romà, a on havia estat abocada amb més fragments d'estàtues i inscripcions imperials segurament procedents del fòrum després del seu abandonament i amortització. El cap pot ser datat estilísticament al segon quart del segle I dC. També es tracta d'una còpia acurada, de gran fidelitat respecte al model d'origen grec. Encara que és probable, la seva relació amb el grup estatuari julio-claudi es manté incerta, ja que pogué haver estat ubicat a qualsevol altre punt del fòrum. Entre els fragments d'estàtues extrets del mateix pou es van trobar trossos de fins a quatre estàtues cuirassades. Una d'elles, de la qual es conserven únicament dues *pteryges* decorades amb una flor i una palmeta emmarcades per una vora de perles, ha estat datada en el segon quart del segle I dC. Tot i això, no podem assegurar absolutament la vinculació d'aquest thoracatus amb el grup d'efígies imperials.

CONCLUSIONS

Recapitulant, tal com ja va expressar al seu moment E. M.ª Koppel, al fòrum "colonial" de *Tarraco* s'hi van col·locar a l'època julio-clàudia un abundant conjunt d'estàtues que representaven a la família imperial, predo-

Estàtues ideals: Venus Cnídia (10) i Apol·lo (11)

minant-ne numèricament sobre el total d'escultures exemptes recuperades al recinte forense. Això pot ser explicat per la propaganda dinàstica impulsada per aquesta dinastia. Les inscripcions imperials conservades testimonien que monuments i efígies en honor a la *domus Augusta*

foren col·locades ja des del regnat d'August, si bé les estàtues preservades es remunten a l'època de Calígula. Aquestes últimes van ser erigides en moments diferents, però en un lapse temporal no molt superior a 10 anys. Poden ser individualitzades dues fases molt clares: una d'època de Calígula i l'altra durant el regnat de Claudi, encara que la datació menys precisa d'alguns dels exemplars impedeix englobar-los amb certesa en un d'aquests dos períodes. En funció de la cronologia del conjunt, la comparativa amb galeries contemporànies i els retrats identificats, al nostre cicle segurament van estar representats com a mínim alguns dels parents directes de Calígula i Claudi. Juntament amb Tiberi i Neró Cèsar, estarien presents Drus (germà d'aquest últim) i els seus pares, Germànic i Agripina la Vella. En època de Claudi s'hi haurien afegit Agripina la Jove i almenys un dels prínceps adoptius (Britànic/Neró). Per últim, a més d'incorporar les efígies dels sobirans regnants, entre tots aquests personatges es trobaven les figures d'August i Llívia. Destaca el fet que totes les estàtues, excepte Venus, presenten dimensions superiors a la natural. Així mateix, vistes des del seu costat frontal, aquelles millor conservades aparenten un gran volum degut a la seva longitud. Tanmateix, posseeixen una escassa profunditat i els seus dorsos –pràcticament plans– estan treballats només sumàriament, i no han estat executats els detalls. Al meu entendre, podem suposar que estaven concebudes per a ser contemplades únicament de front, havent-hi estat col·locades originalment enfront d'un mur, probablement dins de nínxols o edicles. Fins avui, a la bibliografia es troba estesa la idea que el cicle estatuari del fòrum tarraconense estava ubicat a l'interior de la basílica. En aquest últim lloc, però, no ha estat trobada cap de les escultures relacionables amb membres de la dinastia julio-clàudia, havent-se recuperat a l'espai adjacent. Tot això ens permet afirmar que l'espai que es va fer servir per a la representació imperial seria de ben segur una construcció distinta, destinada precisament a aquesta finalitat.

FPU concedit pel Ministerio de Educación, Cultura y Deporte del Govern d'Espanya (FPU2016/00675). Vull expressar el meu agraïment a Diana Gorostidi Pi (Universitat Rovira i Virgili/Institut Català d'Arqueologia Clàssica) per l'ajut prestat durant la realització de la meua tesi. Així mateix, agraeixo a Eva M.ª Koppel i a Isabel Rodà de Llanza (Universitat Autònoma de Barcelona) les seves amables indicacions sobre qüestions relacionades amb les peces aquí estudiades. Per últim, desitjo agrair a Josep Anton Remolà (MNAT) l'accés a l'estudi de les peces estudiades.

Les fotografies de les estàtues aquí recollides són obra de l'autor, amb la cortesia del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (d'ara endavant MNAT). La planimetria s'ha extret de MAR – RUIZ DE ARBULO – VIVÓ 2014, fig. 3.

2. Síntesi sobre el fòrum "colonial" de Tarraco: MAR et AL. 2012, pp. 162-180 i 238-286. Decoració escultòrica: KOPPEL 1985a, pp. 32-51 i ead. 1985b; relleus arquitectònics: ead. 1990, pp. 327-332. Informe sobre la recuperació de les estàtues a finals del segle XIX: HERNÁNDEZ SANAHUJA 1884, pp. 50-59 cf. pp. 27-28.

Per als cicles estatuaris de la dinastia Júlio-Claudia i els seus emplaçaments a les ciutats de l'Imperi romà vegeu BOSCHUNG 2002; CESARANO 2015.

BIBLIOGRAFIA

- BOSCHUNG, D. (2002). *Gens Augusta. Untersuchungen zu Aufstellung, Wirkung und Bedeutung der Statuen-gruppen des julisch-claudischen Kaiserhauses*. Monumenta Artis Romanae XXXII, Mainz am Rhein: P. von Zabern.
- CESARANO, M. (2015). *In honorem domus divinae: Introduzione allo studio dei cicli statuari giulio-claudii a Roma e in Occidente*, Roma: Quasar.
- GARRIGUET, J. A. (2001). "La imagen del poder imperial en Hispania. Tipos estatuarios". *Corpus Signorum Imperii Romani/Corpus de Esculturas del Imperio Romano II 1*, Murcia: Tabularium.
- HERTEL, D. (2013). "Die Bildnisse des Tiberius". *Das Römische Herrscherbild I 3*, Wiesbaden: Reichert Verlag.
- KOPPEL, E. M.^a (1985a). "Die römischen Skulpturen von Tarraco". *Madridrer Forschungen* 25, Berlin: de Gruyter.
- KOPPEL, E. M.^a (1985b). "El foro municipal de Tarraco y su decoración escultórica", en *XVII Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, pp. 841-857.
- KOPPEL, E. M.^a (1990). "Relieves arquitectónicos de Tarragona", en W. Trillmich y P. Zanker (eds.), *Stadtbild und Ideologie. Die monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit. Kolloquium in Madrid vom 19. bis 23. Oktober 1987*, München, pp. 327-340.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D. (2014). "El capitolio de Tarraco", en I. Piso y R. Varga (eds.), *Trajan und seine Städte. Kolloquium Cluj-Napoca, 29. September – 2. Oktober 2013*, Cluj-Napoca: Mega Verlag, pp. 37-68.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D.; BELTRÁN-CABALLERO, J. Á. (2012). *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*, vol. I: De la Tarragona ibèrica a la construcción del templo de Augusto. Documents d'Arqueologia Clàssica 5, Tarragona: URV.
- STEMMER, K. (1978). *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*. Archäologische Forschungen 4, Berlin: Gebrüder Mann Verlag.

NOTES

1. Aquest treball s'inscriu en el projecte de recerca "Officinae lapidariae Tarraconenses. Canteras, talleres y producciones artísticas en piedra de la provincia Tarraconensis" (HAR2015-65319-P, MINECO/FEDER, UE). S'inclou també en els objectius de la tesi doctoral de l'autor, desenvolupada gràcies a un contracte predoctoral